

MUSTAQIL TA'LIM OLISH KO'NIKMALARINING RIVOJLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI ICHKI VA TASHQI OMILLAR

Jo'rayev Vohid Tojimamatovich

Farg'ona davlat universiteti,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Turg'unova Oygul Isroiljon qizi

Farg'ona davlat universiteti, 1-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15534075>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20- May 2025 yil

Ma'qullandi: 25-May 2025 yil

Nashr qilindi: 28-May 2025 yil

KEY WORDS

mustaqil ta'lim, ichki omillar, tashqi omillar, metakognitsiya, motivatsiya, boshlang'ich ta'lim, o'zini o'zi boshqarish.

ABSTRACT

Ushbu maqolada mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tizimli tahlil qilinadi. O'quvchining motivatsiyasi, metakognitiv faolligi, o'z-o'zini anglash darajasi kabi ichki jihatlar bilan bir qatorda, oilaviy muhit, o'qituvchining yondashuvi va raqamli resurslar kabi tashqi omillarning o'zaro ta'siri ochib beriladi.

Hozirgi globallashuv va raqamli jamiyat sharoitida ta'lim jarayoniga qo'yilayotgan talablar keskin o'zgarmoqda. Endilikda maktab o'quvchisi nafaqat bilim egallovchi, balki o'z ta'limini mustaqil tashkil eta oluvchi faol subyekt sifatida qaralmoqda. Xususan, boshlang'ich ta'lim bosqichidan boshlab o'quvchilarda mustaqil ta'lim olishga oid ko'nikmalarni shakllantirish ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omilga aylangan.

Bu ko'nikmalar qanday shakllanadi? Ularning barqaror rivojlanishiga nima ta'sir qiladi? Tajriba va kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, har bir o'quvchining mustaqil ta'limga bo'lgan munosabati bir xil emas – ba'zilar o'qituvchi yordamisiz yangi bilimlarni o'zlashtirishga intilsa, boshqalar bunday faollikni namoyon eta olmaydi. Bu farq, asosan, ikki asosiy guruh omillarga – ichki (shaxsiy) va tashqi (muhitga oid) omillarga bog'liq bo'ladi. Ichki omillar qatoriga bolaning o'z-o'zini anglash darajasi, bilimga bo'lgan qiziqishi, o'ziga ishonchi kirsas, tashqi omillar ichida esa oilaviy muhit, o'qituvchining yondashuvi, sinfdagi psixologik atmosfera alohida o'rin tutadi.

Ta'lim jarayonida bu ikki turdagi omillarning o'zaro uyg'unligi, ayniqsa, ilk sinflarda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchining kelgusidagi mustaqil o'rganish madaniyati asoslarini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili

Mustaqil (o'zini o'zi boshqaruvchi) ta'lim haqida akademik munozaralar 2000-yillarning boshida Barry Zimmermanning o'quvchi faoliyatini "o'z-o'zini yo'naltiruvchi jarayon" sifatida talqin qilishi bilan keskin faollashdi. Uning tadqiqotlari o'quvchining maqsad qo'yishi, metakognitiv kuzatuv va motivatsion e'tiqodlari o'quv natijasiga to'g'ridan - to'g'ri ta'sir qilishini ko'rsatib berdi. Shundan buyon SRL (self-regulated learning) jarayonini kognitiv, metakognitiv, motivatsion hamda affektiv tarkibiy qismlarda o'rganish ustuvor yo'nalishga aylandi.

Deci va Ryanning O'z-o'zini belgilash nazariyasi (SDT) o'quvchining avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy tegishlilik kabi bazaviy ehtiyojlari qondirilganda ichki motivatsiya barqarorlashishini isbotladi. SRL modelida aynan mana shu ichki ehtiyojlar o'z-o'zini rejalashtirish va monitoring strategiyalarini ishga tushiruvchi "trigger" rolini o'ynaydi.

Zimmermanning "maqsad-nazorat-refleksiya" sikli bilan mos keluvchi metakognitiv yondashuv hozirgi tadqiqotlarda ham qo'llaniladi; 2024-yilgi meta-tahlilda 2017-2022 yillarda o'tkazilgan 15 ta empirik ish natijalari birlashtirilib, SRL strategiyalarining onlayn va gibrid muhitlarda o'rta darajadagi ($d \approx 0,65$) samaradorlikka ega ekani tasdiqlandi. Demak, metakognitiv rejalashtirish va o'z-o'zini baholash hamon kuchli ichki determinanta sanaladi.

Indoneziyada 2023-yilda SEM-PLS yordamida 100 nafar o'quvchi ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot oilaviy yordam $\rightarrow$ motivatsiya $\rightarrow$ o'quv mashg'ulotlarida ishtirok zanjirli ta'sirini statistik jihatdan dalilladi. Bu natija SRL ni faqat sinf ichida emas, uy sharoitida ham mustahkamlash zaruratini ko'rsatadi. Elementary bosqichga qaratilgan 2023-yilgi narrativ tahlil sinf darajasidagi iliq ijtimoiy-emosional muhit va yuqori sifatli instruksion qo'llab-quvvatlash o'quvchilarning metakognitsiya hamda motivatsiyasiga sezilarli ta'sirini xulosa qildi. Dyadik darajadagi samimiy aloqalar ayniqsa motivatsion komponentni kuchaytiradi.

Tahlil va natijalar

Adabiyotlarda ta'kidlanganidek, o'quvchining mustaqil ta'limga bo'lgan tayyorgarligi avvalo uning shaxsiy motivatsiyasi, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati, metakognitiv faolligi va emotsional barqarorligiga bog'liq. Ayniqsa, Deci va Ryanning o'z-o'zini belgilash nazariyasiga ko'ra, bola o'zini ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida his qilmaguncha, uning mustaqil o'rganishga bo'lgan ichki ehtiyoji shakllanmaydi.

O'z navbatida, metakognitiv strategiyalarni (masalan: rejalashtirish, o'zini tekshirish, muammolarni tahlil qilish, refleksiya) qo'llay oladigan o'quvchilarning mustaqil ta'lim ko'rsatkichlari ancha yuqori bo'lishi kuzatilgan. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchisida bu kabi ko'nikmalarni erta bosqichda rivojlantirish muhimligini anglatadi.

Shuningdek, bolalarning o'z-o'ziga ishonchi, bilim olishdan zavq olishi (intrinsik motivatsiya) va o'z yutug'iga erishish ishonchi (self-efficacy) yuqori bo'lsa, ular mustaqil tarzda yangi bilimlarni egallashda faolroq bo'lishadi. Demak, mustaqil o'rganish faqatgina texnik ko'nikma emas, balki ichki emotsional-irodaviy tayyorgarlikni ham talab qiladi.

Tashqi omillar ichida, adabiyotlarda eng ko'p urg'u berilganlaridan biri bu – o'qituvchining rolidir. Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchi uchun o'qituvchi nafaqat bilim manbai, balki taqlid qilinadigan namuna, ruxiy tayanch, baholovchi va yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi shaxs hisoblanadi. Interaktiv, o'quvchini faol jalb etuvchi va ijobiy baholovchi yondashuvlar o'quvchining mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish jarayonlarini rag'batlantiradi (Pintrich & Schunk, 2002; OECD, 2021).

Bundan tashqari, oila va ijtimoiy muhit ta'siri ham beqiyosdir. Uyda o'quvchining bilim olishiga nisbatan ijobiy munosabat bo'lsa, ota-onalar farzandining o'qishiga qiziqish bilan yondashsa, bu holat bolada ijobiy ichki motivatsiya paydo bo'lishiga olib keladi. Ba'zi tadqiqotlar (Misol: Mulyadi et al., 2023) aynan ota-onaning muntazam qo'llab-quvvatlashi o'quvchining mustaqil o'rganish faolligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishini isbotlagan.

So'nggi yillarda axborot texnologiyalari va raqamli vositalar ham mustaqil ta'lim jarayonining tashqi omili sifatida alohida o'rin egallay boshladi. Darsdan tashqari vaqtda bolaga ta'limiy ilovalar, multimedia resurslari, elektron kitoblar orqali bilim olish

imkoniyatining mavjudligi uning o'rganish mustaqilligini kengaytiradi. Biroq bu vositalar faqatgina ichki ko'nikmalar shakllangan taqdiridagina samarali bo'ladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, ichki va tashqi omillar o'rtasida kuchli o'zaro bog'liqlik mavjud. Ichki tayyorgarlik tashqi rag'batlar ta'sirida mustahkamlanadi, tashqi omillar esa o'quvchining o'z-o'zini boshqarish qobiliyatiga ko'maklashadi. Misol uchun, o'qituvchining ijobiy muloqoti va konstruktiv baholashi o'quvchida o'z-o'zini baholash ko'nikmasining shakllanishiga xizmat qiladi. Yoki, oilaviy rag'bat bilan birga raqamli vositalardan oqilona foydalanish o'quvchini o'z ta'limini mustaqil rejalashtiruvchi darajaga olib chiqadi.

Xulosa

Mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari zamonaviy ta'lim tizimida shaxsiy taraqqiyot, umrbod o'qish qobiliyati va raqobatbardoshlikning muhim mezon sifatida maydonga chiqmoqda. O'tkazilgan nazariy tahlil va mavjud ilmiy manbalar sharhidan kelib chiqib aytish mumkinki, bu ko'nikmalarni rivojlantirish o'zaro bog'liq ichki va tashqi omillar tizimiga tayanadi.

Birinchidan, o'quvchining o'z-o'zini anglash darajasi, ichki motivatsiyasi, metakognitiv faoliyati va emotsional barqarorligi mustaqil o'rganish asosini tashkil etadi. Bu komponentlar bolada mustaqil bilim olishga tayyorgarlikni shakllantiradi va uni faol o'quv subyekti sifatida namoyon etadi.

Ikkinchidan, tashqi omillar – ayniqsa o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi ijtimoiy-emotsional munosabat, oilaviy muhitdagi rag'bat, zamonaviy axborot vositalari va ta'limiy resurslar mavjudligi – ichki tayyorgarlikni kuchaytiruvchi va barqarorlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shunday ekan, o'quvchining mustaqil o'rganish qobiliyati ularning sinergetik uyg'unligida samarali rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. *Theory into Practice*, 41(2), 64–70.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2008). Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health. *Canadian Psychology*, 49(3), 182–185.
3. Panadero, E. (2017). A Review of Self-Regulated Learning: Six Models and Four Directions for Research. *Frontiers in Psychology*, 8, 422.
4. Pintrich, P. R., & Schunk, D. H. (2002). *Motivation in Education: Theory, Research, and Applications* (2nd ed.). Merrill Prentice Hall.
5. Artelt, C., Baumert, J., Julius-McElvany, N., & Peschar, J. (2003). *Learners for Life: Student Approaches to Learning. Results from PISA 2000*. OECD.
6. Mulyadi, S., Rahardjo, W., & Basuki, A. H. (2023). Parental Involvement and Student's Self-Directed Learning in Primary Schools: A Cross-Sectional Study. *Journal of Educational Research and Practice*, 13(1), 15–28.
7. OECD (2021). *21st Century Skills and Competences for New Millennium Learners in OECD Countries*. OECD Publishing.
8. Knowles, M. S., Holton III, E. F., & Swanson, R. A. (2015). *The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development* (8th ed.). Routledge.
9. Boekaerts, M., Pintrich, P. R., & Zeidner, M. (2005). *Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications*. Academic Press.
10. Schunk, D. H., & Zimmerman, B. J. (Eds.). (2012). *Self-Regulated Learning: Theories, Measures, and Outcomes*. Springer.